

ב"ה

ספר
דרשות תלמיד הרא"ש
על התורה

לחד מן חבריא בבי מתיבתא
דרבינו אשר בן רבי יחיאל זללה"ה

דואה אור עולם לדאשונה מתוך כתב יד
עם מכוא, הערות וביאורים
על ידי
הר"ר יעקב שמואל שפיגל

מכון בית אהרן וישראל

פעיה"ק ירושלים תוכב"א
שנת תשפ"ב לפ"ק

יצא לאור בסיוע
משרד התרבות מחלקת מכונים תורניים

כל הזכויות שמורות

מכון בית אהרן וישראל למחקר כת"י והר"ל (ע"ר)

שע"י מרכז מוסדות קרלין סטולין בארה"ק

בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א

רח' אבינועם ילין 11, ת.ד. 50197, ירושלים 9150101

דפוס והפקה: נתיב מדיה

בשער

ישתבח הבורא ויתברך היוצר אשר שתל צדיקים וממשיכי שמועה בכל דור ודור, המלמדים את העם דרך ה' ותורתו, על ידי אגדה, הלכה, מוסר ואמונה. צדיקים אלו ממשיכים לתפארה את שלשלת התורה והקבלה כפי שנמסרה למשה מסיני ודור לדור ישבח מעשיך.

בעזרתו יתברך זוכים אנו להוציא היום לאור עולם ספר דרושים של תלמיד מבית מדרשו של רבינו הרא"ש זללה"ה. החיבור מיוסד על אדני התורה ופרשיותיה, וממנו תוצאות חיים להאיר לארץ ולדרים עליה בדרוש ואגדה מתקופת הראשונים כמלאכים, יסודי אומתנו.

כתב היד, המצוי במוזיאון הבריטי, אוצר בתוכו פנינים ואבני חן. זכה מכון בית אהרן וישראל ובחסדי ה' באה זכות על ידו להביא אל מכבש הדפוס חיבור חשוב ויקר ערך זה, אשר בוודאי יהיה לאור ולנוגה למבקשי תורה ודרושה.

כדי ליאות לאורו של חיבור זה, נערכה עבודה מקיפה בהעתקת כתב היד ובעריכתו, במטרה לפענח נכונה את תוכנו, לסדרו בסדר נאות, לשים דבר דבור על אופנו, כדי שיהיו הדברים מאירים ושמחים, תשבע הנפש מהם ויהיו כקילורין לעיניים.

מגלגלין זכות על ידי זכאי הוא ידידנו הר"ר יעקב שמואל שפיגל הי"ו, אשר ידיו רב לו בההדרת תורתם של ראשונים, שדבר קיום החיבור הגדול הזה בא על ידו וסיבב הדבר לשולחנו, ואף הניף ידו להוציא לאור כל תעלומה, להתיר את כל הספקות, לפשט את כל המעומם ולהבהיק את כל המעומעם. יהי ה' עמו ובכל דרכיו ישכיל.

קובעים ברכה לעצמם חברי המכון הרב שמעון שוורץ, הרב יהושע שור והרב יהודה שוורץ שנטלו כל אחד לפי חלקו בספר זה.

יצו ה' את ברכתו, וכמעשנו עד הנה, נוכל להמשיך להביא לדפוס חיבורים מחוכמים, עדי נזכה ליום בו תמלא הארץ דעה כמים לים מכסים, בביאת משיח צדקנו, ועינינו תראינה מלכותו בציון באמור ה' לה מלך אלוקיך.

בכבוד התורה ובברכתה

מכון בית אהרן וישראל

פתח דבר

אשבה ואודה לה' יתברך על שזיכני להדיר את ספר הדרשות שלפנינו, המיוחס לתלמיד הרא"ש ששמו נעלם מאתנו. ספר זה, שהוא אחד מספרי הדרשות הראשונים שהגיעו לידינו, היה אף הוא בבחינת נעלם עד הנה. אני מקוה שעם צאתו לאור, ציבור המעיינים אכן יפיק ממנו תועלת רבה.

לספר זה הקדמתי מבוא נרחב, וכאן אכתוב למעיין רק כמה פרטים עיקריים על יסוד האמור במבוא, והמעוניין במקורות ובפרטים נוספים יפנה לשם.

כאמור, מחבר הספר שלפנינו הוא ככל הנראה תלמיד הרא"ש. מלבד ידיעה זו, אין לנו פרטים נוספים על המחבר, לא על מקומו, לא על חכמים שבא עמם במגע, לא על משפחתו, לא על אירועים שאירעו בזמנו, וכדומה.

הספר כולל דרשות על רוב פרשות התורה, ועל מועדים. בדרשות מובאים דברי חז"ל ממקורות שונים, כאשר הדרשן מערב בהם לעתים דברי פרשנות משלו, וכן רעיונות שונים.

למעשה ניתן לחלק כל דרשה לשני חלקים עיקריים. חלק אחד מהדרשה כולל פרשנות לפרשת השבוע. בכל דרשה יש הסבר לפסוקים מפרשת השבוע, או הסבר עניין מפרשת השבוע. לצורך כך הוא הדרשן משתמש רבות בפירוש הרמב"ן לתורה, ויחד עמו הוא מביא גם פרשנות של ראשונים אחרים ומקורות נוספים.

בחלק השני מהדרשה יש רעיון מרכזי שעליו מרחיב הדרשן. לכן בכל דרשה ודרשה נמצא דברי השקפה ומוסר, דברי עידוד, ובסופם צפיה לגאולתם של ישראל.

יש בו גם דרשות בעלות אופי שונה מהאמור, והן דרשות הלכתיות למועדים. דרשות אלו כוללות בתוכן את הלכות המועד, ודברים כלליים על מהות המועד.

כתב היד המכיל את החיבור נכתב בשנת ה'קמ"ד (1384), כנראה סמוך לזמנו של המחבר. יש בו סימנים גרפיים שונים, וכן הרבה הגהות בגליון. עד כמה שידוע לנו, לא קיים כתב יד נוסף של ספר זה. כתב היד נמצא ברשות המוזיאון הבריטי, לונדון, ומספרו Add. 29272. תודתי נתונה להנהלת המוזיאון על הסכמתה לפרסם את כתב היד.

השיבות הספר היא רבה ביותר. הרי לפנינו חיבור של אחד מחכמי הראשונים, המכיל חומר רב מדברי חז"ל, שחלק ממנו אינו ידוע ממקור אחר. לפנינו אחד מספרי הדרשות הראשונים שהגיע לידינו, המשמר, ככל הנראה, בדרשות מסויימות את לשון הדרשן כפי שנאמרה בציבור.

לפיכך נטלתי על עצמי את העול הכבד לההדיר חיבור זה, לגלות את מקורותיו, לציין לו מקבילות ככל האפשר, ולהוציאו לאור בצורה מובנת וברורה, כראוי לחשיבותו.

בסוף המבוא כתבתי פרק מיוחד על דרכי בההדרת החיבור. רצוי מאוד לקוראו טרם העיון בספר עצמו.

אני מודה בזה להגה"צ רבי שאול אלתר שליט"א, ראש ישיבת שפת אמת, שעבר על מרבית הספר, ונהייתי ממנו עצה ותושיה, וחלק מדבריו הובא בשמו.

שלמי תודה למכון 'בית אהרן ישראל' אשר זיכוני לעשות חפצי ובמסגרתו עבדתי וההדרתי ספר זה. תודה גם לחברי המכון, שעזרוני כל אחד לפי חלקו.

אחתום מעין הפתיחה. אודה לבורא יתברך, כשם שזיכני להביא לפני הציבור ספר דרשות מרבתינו הראשונים שהיה נעלם עד כה, כן יזכני להמשיך ולהפיץ את תורתם של רבותינו, ראשונים ואחרונים, מתוך שלווה ונחת, בבריאות טובה ובשלום רב.

יעקב שמואל שפיגל

בע"ה פתח תקוה:

מלאכת ההדרה נסתיימה בשנת:	חבור זה יסד תלמיד	לפ"ג (תשפ"א)
מלאכת ההדפסה נסתיימה בשנת:	של רבינו אשר בן ר' יחיאל	לפ"ק (תשפ"ב)

תוכן

מבוא

א.	החלק השני של כתב היד ומחברו	א
ב.	תיאור כתב היד	ג
ג.	שם החיבור אינו ידוע	ו
ד.	שם המחבר אינו ידוע	ז
ה.	האם החיבור נמצא לפנינו בשלימותו	ט
ו.	תבנית הדרשה בחיבור שלפנינו, והאם היא תבנית קבועה	י
ז.	ה"רשות" משמרת את לשונו המקורית של הדרשן	יז
ח.	האם החיבור ערוך כספר	יח
ט.	הדרשות משקפות פרטים מסויימים מחיי הציבור בזמנו	כא
י.	לדרכו של המחבר בפרשנות	כה
יא.	גישת המחבר לנושאים מסויימים	לג
יב.	לשון המחבר	לה
יג.	לזיהוי המחבר	לו
יד.	היחס בין ספרנו לבין ספר הדרשות של ר' יהושע אבן שועיב	מג
טו.	היש קשר בין מנורת המאור שכתב ר' ישראל אלנקוה לבין המחבר	מז
טז.	מקורותיו, דרך השימוש בהם והקושי בזיהוי	ס
יז.	לדרכו של המעתיק	סה
יח.	הגהות והערות בגליון	סח
יט.	סימנים גרפיים שונים בכתב היד	ע
כ.	לדרך ההדרה	עג

בראשית

1	אתחיל פרשת בראשית	1
12	אלה תולדות נח	12
20	לך לך	20

28	וירא אליו
37	ויהיו חיי שרה
45	ואלה תולדות יצחק
53	ויצא יעקב
58	וישלח יעקב מלאכים
66	וישב יעקב בארץ מגורי אביו
75	ויהי מקץ שנתים
86	עניין נר חנוכה
90	ויגש אליו
96	דרוש לעשרה בטבת
99	ויחי יעקב

שמות

115	ואלה שמות בני ישראל
127	וארא אל אברהם
136	בא אל פרעה
146	ויהי בשלח
160	וישמע יתרו
175	ואלה המשפטים
185	ויקחו לי תרומה
197	דרש לפורים
215	ואתה תצוה
227	כי תשא
240	ויקהל
243	פרשת החדש

ויקרא

253	ויקרא אל משה
258	רשות לדרש של פסח

269	הלכות פסח
297	מעניין פסח
301	אם בחקתי תלכו
309	דרש למתן תורה

במדבר

319	נשוא
326	בהעלתך
329	שלח לך אנשים
333	ויקח קרח
340	פרה אדומה
345	וירא בלק
351	ראשי המטות

דברים

358	אלה הדברים אשר דבר
362	פרשת של שבת נחמו
364	והיה עקב
373	ראה אנכי
382	שופטים ושוטרים
392	פרשת כי תצא
405	האזינו השמים ואדברה
409	דרש לסוכות
421	דרש לשבת בנתיים
428	דרש ליום שמיני עצרת
434	לשמחת התורה
439	מפתח אישים ומקומות
440	מפתח מקורות
447	מפתח עניינים

דרשות
תלמיד הרא"ש

מבוא

מבוא

כתב יד המוזיאון הבריטי, לונדון מס' Add. 27292¹, תואר בקצרה בקטלוג של המוזיאון הבריטי בידי ג' מרגליות, ולהלן תמצית דבריו.² כתב היד כתוב על קלף, והוא בן 325 דפים. בדפים 2-156 כל עמוד הוא בן 31 שורות. מעמ' 157 ואילך כל עמוד מחולק לשני טורים, ויש בו 25-33 שורות. בסוף החלק הראשון נכתב: "נשלם ספר מדרשים³ הללו... בששה ימים לחדש אייר שנת הקמ"ד ליצירה..." . החלק השני נכתב, ככל הנראה, באותו זמן. שני החלקים מכילים דרשות על התורה, ושניהם אנונימיים. בחלק השני כותרת החיבור היא ערוגת הבושם. עד כאן תמצית דבריו לענייננו.

א. החלק השני של כתב היד ומחברו

החיבור השני, המצוי בדפים 157-325, יצא לאור ע"י ר' שמואל ירושלמי בשם 'דרשות ופירושי רבנו יונה גירונדי', ירושלים, תש"מ. במבואו האריך ר"ש ירושלמי להוכיח כי אכן ר' יונה גירונדי הידוע, בעל שערי תשובה ושאר חיבורים, הוא המחבר. ברם מ' ספרסטיין חלק עליו, ולדעתו המחבר אינו ר' יונה.⁴

באותה העת שספרסטיין כתב את דבריו, כתב גם י' תא שמע את דעתו על המחבר, וזאת מבלי שהאחד ראה את דברי השני. תא שמע קבע כי "אם אין רבנו יונה מחברו של ספר זה, הריהו מתלמידיו הקרובים ביותר", אבל הוא נוטה יותר לומר שהמחבר הוא אכן ר' יונה.⁵

1 צילומו במכון לתצלומים של כתבי יד עבריים שבספריה הלאומית בירושלים, ומספרו F 6082. כתב היד נסרק, והסריקה נמצאת באתר של המוזיאון הבריטי.

2 G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan manuscripts in the British museum*, London, 1965, v. 2, ii, pp. 6-7 (n. 346). תיאורו של מרגליות נכתב בקצרה גם ע"י ר"ש ירושלמי במבואו לספר 'דרשות ופירושי ר' יונה גירונדי', שהוזכר לקמן.

3 מעתה ואילך אקרא לחיבור שלפנינו בשם 'ספר מדרשים', ואילו לחלק השני של כתב היד, שנדפס על ידי ר"ש ירושלמי, אקרא בקיצור 'ספר דרשות'.

4 ראה על כך: M. Saperstein, *Jewish Preaching*, New Haven, Yale University Press, 1989, pp. 124-127.

5 י' תא שמע, 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו', בתוך: גלות אחר גולה, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 188-191. וכן כתב בספרו הנגלה שבנסתר, מהד' שניה מורחבת, ישראל, 2001, עמ' 129, הערה 111. (תודה לר"י סטל על הפניה זו). אציין כי בספר מקוה ישראל לר' ישראל נגארה, מהד' שאול רגב, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, ירושלים, תשס"ד, עמ' 570 נכתב: "כוונת הכתוב (משל ג, ט) בשם רבינו יונה זצ"ל". המהדיר ציין לדרשות ר' יונה, וכנראה כוונתו לספר דרשות שפרסם ירושלמי, וא"כ לפי זה לפנינו מקור המלמד, אולי, על מחבר ספר דרשות. אלא שלא מצאתי דברים אלו בספר הדרשות. נמצא שמקורו של ר"י נגארה אינו ידוע, ואפשר לומר בדוחק שדבריו דומים לאמור בשערי תשובה, פרק ג אות ל, ועדיין צריך בירור.

עוד קבע תא שמע,⁶ כי המחבר פעל בשנות מפנה האלף הששי, היינו סביב שנות 1240-1250.

מאוחר יותר פרסם ר' יהודה הרשקוביץ מאמר על ספרו של ר' דוד אבודרהם, והוסיף בו קטע מכתב יד שהוא השלמה לספר.⁷ והנה בכתב יד זה מעתיק ר"ד אבודרהם קטע בשמו של ר' משה הכהן. ועל כך כתב שם ר' יהודה:⁸

והוא כנראה ר' משה בן ר' יהודה הכהן מטולידו, תלמיד חבר של הרא"ש, שחבר דרשות ופירושים על התורה הנדפסים מכבר על שם רבינו יונה, ירושלים, תשמ"ח, שדבר זה נמצא שם בפרשת וישב.

לכאורה כאן פתר לנו ר' יהודה את שאלת מחברו של ספר דרשות. ואכן בדיקה בספר אבודרהם מלמדת שקיימים מקומות נוספים שבהם ר"ד אבודרהם מצטט מדברי ר' משה כהן, והדברים נמצאים לפנינו בספר דרשות.⁹ אכתוב מקום אחד לדוגמה, וביחס לשאר אסתפק רק במראה מקום.¹⁰ כך כתב ר"ד אבודרהם:¹¹

וכן משמע בכתובות (ח, א) שהיו עושים סעודה ביום המילה... ופירש ה"ר משה כהן שהטעם בזה שהקב"ה חפץ כפי היות שאר כוחות הנפש נמשכות ונגררות אחר הנפש המשכלת בעשיית המצות ובדרישת החכמה שיהיה להם חלק בשמחה אשר תגיע לנפש המשכלת בעשות המצוה או בהגיעהו לחכמה וזה יהיה בעשותו סעודה במאכל ובמשתה. וכן אמרו ז"ל כי כשאמר הקדוש ברוך הוא אל שלמה בחלום הלילה שאל מה אתן לך ושאל החכמה והמדע ונתנם לו כאשר מבואר שם בפסוק

6 במאמרו (לעיל הערה 5), עמ' 189.

7 ר' יהודה הערשקאוויטש, 'סדר הטבת חלום וסיום ספר אבודרהם מכתב יד', ירוון, כה (תשע"א), עמ' מב-סו. ראה שם בעמ' סד, שמוצא ציטוט נוסף בשם ר' משה הכהן, אלא שהוא אינו נמצא לפנינו בספר דרשות, ועל כך כתב ר' יהודה כי הואיל ובספר דרשות הנדפס יש חסרונות, אפשר שדברים אלו היו שם ואבדו.

8 עמ' סא, הערה 35.

9 ר' יהודה עצמו הפנה את הדעת לכך בעמ' נו: "לא מצאנו לאחר משאר הראשונים שהעתיק מדברי ר' משה בן ר' יהודה הכהן חוץ מרבינו [ר"ד אבודרהם] שהעתיק לדבריו כמה פעמים בחיבורו".

10 א. אבודרהם נפילת אפים וכו', ירושלים, תשכ"א, עמ' קא: "פי' הרב ר' משה כהן, מובדל ומופרש הוא מעולם הגלגלים. נמצא בדרשות עמ' רג. ב. אבודרהם דיני שלוש סעודות, עמ' קפב: "פי' הרב ר' משה כהן שזה שחייבו לאכול שלוש סעודות" וכו'. נמצא בדרשות עמ' קמו. אגב, בספר אבודרהם, מהד' קרן רא"ס, ירושלים, תשע"ה, עמ' 107, הערה 749, נכתב: "לא נתברר מי הוא הר"ר משה כהן וגם לא מצאתי כדבריו במקום אחר, ורבינו מזכירו בכמה מקומות נוספים". ג. אבודרהם הלכות מילה וברכותיה, עמ' שנה: "ופי' ה"ר משה כהן מצוה שמינית אחר שבע מצות שנצטוו בני נח". נמצא בדרשות עמ' לד, וראה גם עמ' קפב. אמנם נראה שלאבודרהם היה נוסח מורחב יותר מאשר לפנינו.

11 ספר אבודרהם, הלכות מילה וברכותיה, ירושלים, תשכ"א, עמ' שנד.

שאמר אחר כן (מלכים א ג, טו) ויקץ שלמה והנה חלום ויעש משתה גדול לכל עבדיו. וארז"ל (שיר השירים רבה א, ט) מכאן שעושיין סעודה לגמרה של תורה ע"כ.

ואכן בספר דרשות נאמר:¹²

כאשר אמרו רז"ל כי כשאמר הב"ה אל שלמה בחלום הלילה שאל מה אתן לך ושאל החכמה והמדע ונתנם (שם) [לן] כאשר מבואר בפסוק שם (מלכים א ג, ה), אמר אחר כן וייקץ שלמה והנה חלום ויעש משתה לכל עבדיו (שם ג טו) וארז"ל מכאן שעושיין סעודה לגמרה של תורה. וכן כתוב בפרשה הזאת ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק (בראשית כא, ח) כי הב"ה חפץ לפי [ש] שאר כחות הנפש נמשכות ונגררות אחר הנפש המשכלת בדרישת החכמה ועשיית המצות שיהיה להם חלק בשמחה אשר תגיע לנפש המשכלת בהגיעה לחכמה או בעשותה המצוה כאשר אמרנו.

אמנם, יש סבורים כי יתכן שהמחבר הוא ר' משה כהן אבן קרישפין, שפעל בטולידו באותה תקופה, ויש אומרים שעדיין לא ברור אם אחד מהם הוא אכן המחבר.¹³ נמצא ששאלת מחברו של ספר דרשות עדיין לא נפתרה.

ב. תיאור כתב היד

בספר זה מתפרסם 'ספר מדרשים', שהוא החלק הראשון של כתב היד,¹⁴ באדיבות וברשות הנהלת הספרייה של המוזיאון הבריטי, ואני מודה להם על כך.

12 עמ' לו. בספר אבודרהם הלכות מילה ופדיון הבן, מהד' ר' ישראל חביב, ירושלים, תשס"ח, עמ' מ הערה 144, כתב שלא מצא מקור לדברי ר' משה כהן אלא רק בדרשות רבינו יונה, והוסיף "וב' נביאים מתנבאים בסגנון אחד". אבל הואיל ומצאנו כן כמה פעמים, והוא עצמו ציין בעמ' מה, הערה 170 למקבילה לאבודרהם (המובאת לעיל הערה 10 אות ג) לדרשות ר' יונה, ולכן לא ניתן לומר כדבריו.

13 ראה ר"י זייבלד (עורך), ספר המידות לרב סעדיה גאון-איכה, ירושלים, תשע"ח, עמ' שכג-שכז. ר"י זייבלד חזר על כך גם בספר הליווי בגלות-אסתר, לרב סעדיה גאון, ירושלים, תשע"ט, עמ' שטו-שטז. הוא מביא את הדעות שמחבר הדרשות הוא ר' משה בן ר' יהודה כהן, או ר' משה כהן אבן קרשפין שידוע לנו שידע ערבית (ראה גם לקמן הערה 99). אבל מוסיף שאפשר שהיו בטולידו (קסטיליה) תרגומים קדומים מערבית לכתבים של רס"ג, ואפשר שהקטעים מרס"ג הנמצאים בספר דרשות הם ליקוט מתרגום קדום. הוא נוטה לומר שעדיין זהות מחבר הדרשות אינה ברורה, וכי כנראה הוא מחוג תלמידי הרא"ש, כיון שידוע לנו שבחוג זה היו כתבים של רס"ג.

14 שלושה קטעים נתפרסמו על ידי בעבר ואלו הם, האחד: 'דרוש לפסח לתלמיד הרא"ש', מוריה, שכג-שכד (תשס"ו), עמ' ג-יז. נדפס שנית בקובץ המועדים, חג הפסח, חלק שלישי בעניני ליל הסדר, ירושלים, תשס"ז, עמ' תשמג-תשנו. נדפס שלישיית באסופת המאמרים שלי: פתחי תפילה ומועד, ירושלים, תש"ע, עמ' 414-428. השני: 'הלכות פסח לתלמיד הרא"ש' מוריה, שסד-שסו (תשע"א), עמ' ג-כו; השלישי, 'פירוש על פרשת החודש מתוך ספר

(א) תיאור כללי

לעיל העתקנו בקצרה את תיאורו של מרגליות, ועתה נוסיף עליו עוד כמה פרטים שחלק מהם כתב גם מרגליות. לכתב היד אין קולופון בתחילתו, אבל בכתיבה מאוחרת נכתב על העמוד הראשון:

ספר מדרשים נכתב בשנת קמ"ב¹⁵ (1384)

וספר ערוגת הבושם

לה"ו הצ"ה¹⁶ אפרים רפאל בכמוהר"ר מרדכי ז"ל גירונדי

נחלה היא מאת אבותי¹⁷

בעמוד הבא שבו מתחיל החיבור נכתבה הכותרת: "עמ"י¹⁸ אתחיל פרשת בראשית", ואחריה דברי המחבר. מעל הכותרת קיימות כמה כתיבות שקשה לקוראן. ניתן להבחין בשורה העליונה בעמוד במלים הללו: "זה הפירוש שאלתי¹⁹ זה הספר... מרדכי בן... זצ"ל...". מתחת לשורה זו נכתב: "לחלק הח"מ²⁰ מנחם בן רפאל". בצדה כתוב: "לחלק ר' יוסף בהח"ר²¹ מרדכי ז"ל". בגליון כתב היד בצד שמאל כתוב באותיות מרובעות: "בן ציון גירונדי". ומתחת נכתב שוב: "גירונדי".

בסוף החיבור נמצא קולופון שבו נכתב:

נשלם ספר מדרשים הללו שבח לבורא עולם

בעזרת רוכב שמים ומעמידם על תילם

בששה ימים לחדש אייר על שנת הקמ"ד ליצירה

מדרשים על התורה כת"י, קובץ בית אהרן וישראל, גליון רח (תש"פ), עמ' כא-ל.

15 צ"ל: קמ"ד. כך על פי הקולופון הנמצא בסוף החיבור שהעתקו יובא לקמן. ברור שהכותב טעה שהרי כך מוכח מהתאריך האזרחי שהוא עצמו רשם בסוגריים, והוא מתאים לשנת קמ"ד.

16 לה' הארץ ומלואה הצעיר. על אילן היוחסין של משפחת גירונדי מהמאה השש עשרה ואילך, ראה ל"נ גולדפלד, 'כתב היד של ספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה"', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 161.

17 יש לציין שב'דרשות לדרש של פסח', דף 260 ע"ב, ליד הערה 52, נמצאת בגליון הערה באיטלקית. אני חוזר בקיצור על דבריי שם בהערה 52. על פי פנוחו של ד"ר י' לאטיס נכתב בה באיטלקית השם: 'דיאנה'. אפשר ששם זה מלמד על אדם שהחזיק את כתב היד בשלב מסוים, ואיני יודע אם הוא קשור למשפחת גירונדי, או ששם זה הוא שמו של אדם שרשם הערות בגליון.

18 עזרי מעם ה'.

19 הקריאה של המלים הראשונות אינה ודאית.

20 הקריאה של מלה זו אינה ודאית. אם הקריאה נכונה הכוונה היא: לחלק החתום מטה.

21 הקריאה של מלה זו אינה ודאית. אם הקריאה נכונה הכוונה היא: בן החכם רבי.

22 ירושלמי (לעיל הערה 1) כתב במבואו עמ' 3: "בכתה"י יש לקרוא יצ"ו ולא ז"ל כפי שהעתיק מרגליות". אבל מרגליות העתיק כמו שכתבתי בפנים, והוא הנכון, והכוונה: יחי לעד.